

Н. Л. Крива

вихователь

Житомирський центр розвитку дітей № 53 «АБВГДЕЙКА»,
науковий кореспондент лабораторії психології дошкільника
Інститут психології імені Г. С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДОВІРИ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ

У статті розглянуто довіру як один із базових елементів людського життя, соціального і психологічного благополуччя людини в суспільстві, що створює відчуття безпеки й оптимізму, забезпечує взаємодію людини зі світом, пізнання і переживання нею цього світу, сенс життя, пронизує все, з чим людина взаємодіє. Мета статті – зрозуміти, що відбувається з базовою довірою дитини в період дошкільного віку: чи змінюється вона протягом означеного періоду, а якщо змінюється, то які фактори впливають на цей процес. Також у статті зроблено спробу охарактеризувати довіру дитини дошкільного віку до соціального оточення. Довіру і недовіру можна розглядати як фундаментальну установку людини, яка формується на першому році життя і впливає на подальший психічний розвиток дитини та її взаємодію з навколишнім світом. Базисна довіра утворюється на основі відчуття безпеки та захищеності, виникає внаслідок формування певного типу прив'язаності до значимого дорослого, певного характеру задоволення фізіологічних і соціальних потреб дитини. Довіра та довірчі відносини формуються в певному соціальному середовищі, на підставі цього фактора складається ранній досвід спілкування, який проявляється в конкретній ситуації. У дитячому віці довіра пов'язана з такими феноменами, як симпатія, дружба, любов, є їхнім атрибутом та умовою виникнення. Довіра дитини залежить від загальної установки щодо інших людей, які певною мірою зумовлені стосунками дитини з близькими дорослими в ранньому дитинстві, на довіру дітей до інших значний вплив здійснюють поведінка та думка близьких й авторитетних людей. У статті зроблено висновок, що за нормальних умов розвитку вік від 3 до 5 років є сензитивним для формування формально-динамічних характеристик довіри – вибірковості та парціальності, які проявляються в тому, що людина, образно кажучи, завжди знає, кому довірити і що довірити.

Ключові слова: чинник соціальної взаємодії, базова установка, феномен, психічний стан, очікування, взаємодія, емоційне благополуччя, тривожність, вибірковість, парціальність.

Постановка проблеми. Довіра – один із базових елементів людського життя, соціального і психологічного благополуччя людини в суспільстві, що створює відчуття безпеки й оптимізму. Вона забезпечує взаємодію людини зі світом, пізнання і переживання нею цього світу, сенс життя, пронизує все, з чим людина стикається, взаємодіє. Довіри не можна навчити, її можна тільки сформувати. Вона, з одного боку, є результатом взаємодії, з іншого – вона сама виступає незмінним чинником соціальної взаємодії, в процесі якої отримує постійний розвиток і впливає на всі інші сторони цієї взаємодії. Довіра до світу є базовою установкою особистості, яка сформована в результаті материнського піклування, і ступінь її розвитку залежить від якості одержуваної материнської турботи. Якщо дитина отримує все те, чого потребує, і всі потреби швидко задовольняються, спілкування з мамою є стільки, скільки необхідно, то це формує її довіру до світу, абсолютно необхідну якість для повноцінного щасливого життя. Як результат, світ – це затишне місце, де людям можна довіряти. Якщо в центрі уваги не дитина, а механічний догляд за нею, методи виховання,

власна кар'єра, різні тривоги, тоді формується недовіра, підозрілість, страх перед людьми та світом, непослідовність і песимізм [1].

Мета статті – зрозуміти, що відбувається з базовою довірою дитини в період дошкільного віку: чи змінюється вона протягом зазначеного періоду, а якщо змінюється, то які фактори впливають на цей процес. Також у статті зробимо спробу охарактеризувати довіру дитини дошкільного віку до соціального оточення.

Виклад основного матеріалу. Довіра – складне психологічне явище. Спільна риса досліджень довіри – відсутність ясного і загального визначення концепції довіри. Довірою називають найрізноманітніші феномени, що призводить до різноманітності визначень. С. Касталдо в результаті комп'ютерного контент-аналізу найбільш часто цитованих визначень довіри (72 варіанти) зробив декілька висновків. По-перше, довіра безпосереднім чином пов'язана з очікуваннями, переконаннями, волевиявленнями або установкою. По-друге, довіра проявляється щодо різних об'єктів: індивідів, груп, організацій і соціальних інститутів. По-третє, довіра досить часто (у 42 із

72 випадків) визначається через дію або поведінку, в цьому полягає діяльнісний аспект довіри, тобто можна стверджувати, що дія суб'єкта є проявом довіри. По-четверте, результати і наслідки надання довіри відображаються у визначенні довіри. По-п'яте, у тлумаченні довіри знаходиться відображення ризикованості ситуації прийняття рішення, адже довіра виникає в процесі невизначеності та ризику [9].

У наукових працях Т.П. Скрипкиної знаходимо таке визначення: «Довіра – це здатність людини апріорі наділяти явища та об'єкти навколишнього світу, а також інших людей, їх можливі майбутні дії і власні передбачувані дії властивостями безпеки (надійності) і значущості (цінності)» [5, с. 85].

В.С. Сафонов здійснив аналіз довірчого спілкування і дав таке визначення цьому явищу: «Довірче спілкування – це таке спілкування, коли одна людина в процесі спілкування з іншими людьми довіряє їм яку-небудь «конфіденційну інформацію», думки, почуття, переживання, розкриває ті чи інші сторони внутрішнього світу особистості» [3, с. 6]. Довірче спілкування визначається тут через акт довіри – «людина довіряє інформацію». Довіра завжди передбачає ціннісне ставлення до особистості іншого, засноване, по суті, на позитивному прогнозуванні його майбутніх вчинків.

Довіра – це багатогранне утворення, яке включає таке: первинні установки, що мають біосоціальну зумовленість (базову довіру-недовіру до світу, потребу в безпеці); вторинні установки («вторинна довіра», спрямування на світ чи на себе), інтеріоризуючись, перетворюються на особистісні установки, що фіксуються як риси особистості. У кожній конкретній ситуації ці установки, сформовані в минулому досвіді, починають взаємодіяти між собою, на основі чого людина і виробляє щоразу нову актуальну установку, яка має особистісно-соціальний характер і відповідає конкретній ситуації, у якій вона перебуває.

Розглядаючи феномен довіри, можна виділити довіру до світу, до інших і довіру до себе. Основою для формування цих трьох видів довіри є базова довіра, яку описав Е. Еріксон. На його думку, довіра до світу є базовою установкою особистості, яка сформована в результаті материнського піклування, і ступінь її розвитку залежить від якості одержуваної материнської турботи. Якщо дитина отримує все те, чого потребує, і всі потреби швидко задовольняються, спілкування з мамою є стільки, скільки необхідно, то це формує її довіру до світу, абсолютно необхідну якість для повноцінного щасливого життя. Як результат, світ – це затишне місце, де людям можна довіряти. Якщо в центрі уваги не дитина, а механічний догляд за нею, методи виховання, власна кар'єра, різні тривоги, тоді формується недовіра, підозрілість,

страх перед людьми та світом, непослідовність і песимізм. Почуття довіри до світу, що виникає на першому році життя дитини, є фундаментальним психологічним утворенням, від якого багато в чому залежить психічне здоров'я дитини, що дає їй змогу жити і відчувати задоволення від процесу життя в результаті задоволення своїх потреб [8].

Ступінь довіри напряму залежить від якості зв'язків дитини з матір'ю. Відсторонення та неспроможність матері тонко реагувати на індивідуальні запити немовляти викликають у нього недовіру та страх за свою безпеку. Відчуття недовіри може посилюватись, якщо батьки дотримуються різних способів виховання або відчувають себе невпевнено в ролі батьків. Формування базової недовіри у стосунках із матір'ю поширюється на світ навколо та окремих людей. Отже, на першому році життя формується довіра або недовіра до світу як фундаментальна установка, яка визначає всі інші установки й особливості отриманого досвіду в цей період життя. Але, на думку Е. Еріксона, успішний розвиток дитини полягає у співвідношенні довіри і недовіри, вмінні проявляти їх залежно від ситуації.

Основним складником дитячого віку є залежність, прив'язаність до того, хто задовольняє потреби дитини, передусім до матері. М. Ейнсворт виділяє три типи прив'язаності дітей у віці 1–2 років: «безпечна прив'язаність» (дитина сумує за матір'ю, радіє її появі); «унікаюча прив'язаність» (дитина ігнорує розставання та зустріч із матір'ю); «амбівалентна прив'язаність» (дитина проявляє гнів під час розлуки та невдоволення під час зустрічі з матір'ю) [6].

Як бачимо, базова довіра або недовіра виникає на основі певного типу прив'язаності до дорослого, що опікується дитиною. Звичайно, основу базової довіри становить безпечна прив'язаність.

Формування ставлення до світу, до інших людей пов'язане не лише з виникненням базисної довіри або недовіри, але з відчуттям тривожності.

Г. Саллівен та К. Горні пов'язують виникнення тривожності з нереалізованою потребою в безпеці та надійності [2]. Тривожність проходить через усе життя як унікальне значиме переживання, вона пов'язана з іншими людьми. Дитина народжується не лише з фізіологічними потребами, а також із потребою в ніжності, в безпеці, унікальні тривоги. Тривога має зовнішнє походження, переходить від матері, її тривожності. Якщо стан матері від початку буде нести надійність, то це відчуття блокуватиме тривожність. Щоб подолати тривожність, дитина потребує любові, підтримки, турботи з боку близьких людей. Якщо ці потреби задоволені в ранньому віці, то в дитини розвивається почуття безпеки та впевненості в собі.

М.І. Лісіна в процесі експериментальної роботи дійшла висновку, що протягом першого року життя

дитина проходить через три етапи розвитку: фізичну адаптацію до зовнішніх умов життя, становлення потреби у спілкуванні; ситуативно-особистісне спілкування з дорослим; розвиток предметно-маніпулятивної діяльності, спілкування з дорослим як ділове співробітництво.

Хоча питання довіри в цій роботі не розглядається прямо, але зроблено висновок, що формування довіри пов'язане з виділенням власного «Я», диференційованим сприйняттям об'єктів, з вибірковим до них ставленням на основі оцінки їхньої корисності, значимості та безпеки. Спочатку відсутні елементи такого ставлення, простежується звернення до дорослого лише для того, щоб звернутись до дорослого та отримати зворотний зв'язок. З часом починають закладатись і проявляються елементи вибірково-довірчого ставлення до інших людей. Дитина починає розрізняти дорослих і зміст їхніх дій, сприймати дорослого через власні очікування, тобто в дитини складаються зовнішні та внутрішні орієнтири, без яких неможлива довіра.

Багато з авторів не схильні розглядати базову довіру чи недовіру як незмінну установку людини. Базова довіра формується повільно протягом багатьох років – від періоду немовляти до юності.

Сучасна наука нараховує невелику кількість спеціальних досліджень довіри дошкільників до себе, до світу, до інших людей. Є роботи, в яких показано, що базова установка на довіру до світу формується на етапі дитячого розвитку, також є роботи, в яких вказується на фундаментальну роль довіри в розвитку дитини. Також проблема довіри дітей дошкільного віку розглядається в контексті вивчення різних аспектів прояву або розвитку спілкування дітей.

А.В. Сидоренков, автор дослідження психологічних особливостей довіри дітей дошкільного віку, виділяє декілька груп факторів, умов, які визначають довіру дитини: у дитячому віці довіра пов'язана з такими феноменами, як симпатія, дружба, любов, є їхнім атрибутом та умовою виникнення; довіра дитини залежить від деяких особистісних якостей, загальної установки щодо інших людей, які певною мірою зумовлені стосунками дитини з близькими дорослими в ранньому дитинстві; на довіру дітей до інших значний вплив здійснюють поведінка та думка близьких і авторитетних людей [7].

Особливістю прояву довіри дитини дошкільного віку є сприйняття думок, вчинків іншої людини як правильних, істинних, тих, що не підлягають сумніву.

Дорослі виступають для дитини у ролі авторитетних людей, які є еталоном для наслідування, тому дитина часто некритично сприймає думки і дії дорослого. Саме це робить актуальною проблему безпеки дитини в ситуації взаємодії з незнайомими дорослими.

Прояв дитиною довіри, пов'язаної з відчуттям безпеки та захищеності, залежить від наявності в дитини тривоги та страху, що спричинені стресовими ситуаціями, міжособистісними конфліктами, деривацією соціальних і міжособистісних потреб.

На думку А.В. Сидоренкова, довіра дитини до різних людей має специфічні особливості та різний зміст. Довіра до знайомих людей проявляється в тому, що дитина готова розповісти про себе значиму інформацію, поділитися улюбленими іграшками, секретами та особистими досягненнями. Коли поруч немає батьків, вихователів, сусідів або інших добре знайомих людей, безпека дитини буде залежати від рівня довіри і ставлення загалом до незнайомої людини. Проблема безпеки дітей є досить актуальною, але це не повинно призводити до того, що в дитини буде сформована абсолютна довіра до всіх незнайомих людей, тому що це може відобразитись на розвитку особистості дитини. Тут необхідно формувати оптимальний рівень довіри, який забезпечить захист дитини і не буде перешкоджати її особистісному розвитку.

А.В. Поліна вперше систематизувала фактори несприятливого впливу на процес розвитку позитивних довірчих відносин дітей 3–5 років, показала, що за нормальних умов розвитку вік від 3 до 5 років є сензитивним для формування формально-динамічних характеристик довіри – вибіркової та парціальності, які проявляються в тому, що людина, образно кажучи, завжди знає, кому довірити і що довірити. Ці характеристики довіри починають формуватися також на ранніх стадіях онтогенезу на основі прийнятих стратегій виховання, коли первинна, базова установка на довіру починає змінюватись і дитина поступово починає розуміти, що повна довіра для неї небезпечна. Відтоді, як у дитини починають формуватися перші соціально-моральні ідеали, пов'язані з поняттями «хорошого», «поганого», «доброго» і «злого», маленькі діти починають поступово на основі цих еталонів диференціювати людей за цими критеріями та будувати на цій основі з ними довірчі, близькі стосунки.

Ґрунтуючись на теоретичних положеннях власної дисертації, А.В. Поліна зробила висновок, що формування довірчих відносин перебуває в тісному зв'язку не лише з домінуючою формою спілкування, але і з загальним напрямом розвитку дитини, тією соціальною ситуацією, в якій він відбувається. Довіра та довірчі відносини формуються в певному соціальному середовищі, на підставі цього фактора складається ранній досвід спілкування, який проявляється в конкретній ситуації.

А.В. Поліна виділяє три групи факторів, що впливають на формування довірчих відносин: соціально-середовищні фактори (належать до

умов середовища і мають довготривалий, відносно стійкий характер, пов'язані із соціальною ситуацією розвитку); ситуаційні фактори (належать до умов ситуації, вони короточасні, рухливі, нестійкі); фактори базисної довіри-недовіри (досвід довірчого спілкування раннього віку формується на базі соціально-середовищних факторів).

Довірчі відносини формуються під впливом зовнішніх факторів (соціально-середовищних і ситуаційних) з урахуванням минулого досвіду довіри дитини. Соціально-середовищні фактори належать до умов середовища (сім'ї, дитячого садка, тобто мікросоціуму), мають довготривалий, відносно стійкий характер, пов'язані із соціальною ситуацією розвитку. Ситуаційні фактори належать до умов ситуації, вони короточасні, рухливі, мають безпосередній стосунок до конкретної ситуації. Всі виділені в моделі фактори формування довіри взаємопов'язані. Як критерії формування довіри-недовіри до світу були виділені такі: емоційно-моральні ідеали, диференціація емоцій, характер міжособистісних відносин, тривожність, самоконтроль, невпевненість, самооцінка, захист «Я». Можна зробити висновок, що ці критерії складають три аспекти психічного розвитку дитини (емоційний, особистісний і поведінковий), які впливають на формування довіри дитини до інших людей і до самої себе. Якщо позитивно склалися зовнішні фактори і досвід довірчого спілкування раннього віку був позитивним, то можна говорити про формування гармонійних довірчих стосунків, адекватних формально-динамічних характеристик довіри – вибірковості і парціальності.

Якщо ж дитина має негативний досвід базової довіри, формування емоційно-моральних ідеалів деформоване або відстає в розвитку, не диференційовані емоції, що одночасно підкріплюється ситуативними факторами негативного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. В результаті основні формально-динамічні характеристики довіри не формуються, відбувається подальша деформація розвитку як емоційно-моральної, так і особистісної сфер, що несприятливо позначається на відносинах дитини із соціальним оточенням. Ба більше, в результаті всіх перерахованих вище особливостей у дітей виявляються не сформованими адекватні поведінкові реакції, способи реагування під час складних, конфліктних ситуацій, поведінка виявляється неорієнтованою на встановлення нормального людського контакту, на розвиток форм спільної ігрової діяльності, на розвиток навичок спільної діяльності, а зводиться просто до захисту свого «Я» у вигляді компенсаторних форм [4].

Висновки. Отже, довіру і недовіру можна розглядати як фундаментальну установку людини, яка формується на першому році життя і впливає

на подальший психічний розвиток дитини та її взаємодію з навколишнім світом. Довіра дитини залежить від загальної установки щодо інших людей, які певною мірою зумовлені стосунками дитини з близькими дорослими в ранньому дитинстві, на довіру дітей до інших значний вплив здійснюють поведінка та думка близьких й авторитетних людей. За нормальних умов розвитку вік від 3 до 5 років є сензитивним для формування формально-динамічних характеристик довіри – вибірковості та парціальності, які проявляються в тому, що людина, образно кажучи, завжди знає, кому довірити і що довірити.

Варто зазначити, що багато питань, пов'язаних із довірою дитини, залишаються відкритими, а саме: стадії подальшого розвитку базисної довіри, взаємозв'язок довіри до інших людей і до себе, а також вплив сучасного інформаційного простору на трансформацію базисної довіри; як забезпечити дитині безпеку, зробити її здатною витримувати та долати стани тривоги; як віднайти конструктивні способи подолання труднощів, пов'язаних із тривогою та недовірою, щоб утвердити дитину в позитивному уявленні про себе і власні можливості.

Література:

1. Базова довіра до світу. URL: <http://stattja.pp.ua/index.php?newsid=14138>.
2. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. Москва : МГУ, 1982. 129 с.
3. Кожемякіна О.М. Проблема довіри в сучасному соціумі: ціннісно-нормативна інтерпретація. *Філософські проблеми XXI століття* : монографія / за заг. ред. А.І. Бойко. Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2016. С. 39–61.
4. Полина А.В. Психологические особенности детей младшего дошкольного возраста с депривацией доверия и возможности ее коррекции : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.03. Ростов-на Дону, 2005. 210 с.
5. Скрипкина Т.П. Психология доверия : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2000. 264 с.
6. Смирнова Е.О. Теория привязанности: концепция и эксперимент. *Вопросы психологии*. 1995. № 3. С. 139–149.
7. Сидоренков А.В. Психологические особенности доверия дошкольников. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 2001. 134 с.
8. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис: / пер. с англ. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.
9. Castaldo S. Meanings of Trust: a Meta Analysis of Trust Definitions: Paper presented at Second Euram Conference. Stockholm, 2002 (sses.se).

Kryva N. L. Peculiarities of preschool child's trust in the social environment

The article considers trust as one of the basic elements of human life, social and psychological well-being of a person in a society, which creates a sense of security and optimism, ensures human interaction with the world, cognition and experience of this world, meaning of life, permeates everything with which a person interacts. The purpose of the article is to understand what happens to the basic confidence of the child during the preschool years: whether it changes during the specified period, and if it changes, what factors influence this process. The article also attempts to characterize the preschool child's confidence in the social environment. Trust and distrust can be seen as a fundamental setting of the person, which is formed in the first year of life and influences the further mental development of the child and its interaction with the surrounding world. Basic trust is formed on the basis of a sense of security and security, resulting from the formation of a certain type of attachment to a meaningful adult, a certain character to meet the physiological and social needs of the child. Trust and trust are formed in a particular social environment, based on this factor, an early experience of communication, which is manifested in a particular situation. In childhood, trust is associated with such phenomena as sympathy, friendship, love, is their attribute and condition of origin. The confidence of the child depends on the general attitude towards other people, which is to a certain extent caused by the relations of the child with close adults in early childhood, and the behavior and opinions of close and authoritative people are significantly influenced by the children's confidence in others. The article concludes that under normal conditions of development, the age of 3 to 5 years is sensitive to the formation of formal and dynamic characteristics of trust – selectivity and partiality, which are manifested in the fact that a person, figuratively speaking, always knows whom to trust and what to trust.

Key words: *social interaction factor, basic setting, phenomenon, mental state, expectations, interaction, emotional well-being, anxiety, selectivity, partiality.*